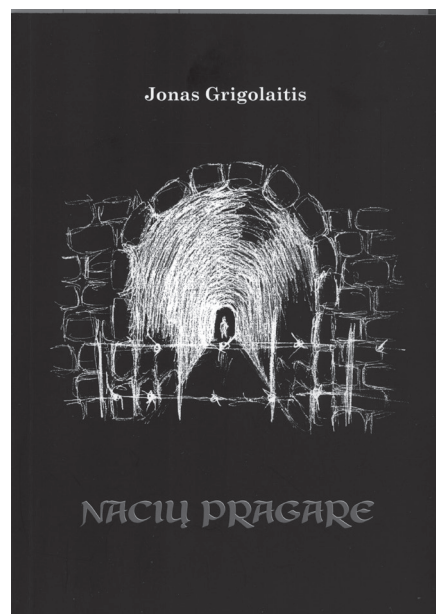

JONAS GRIGOLAITIS: JO GYVENIMAS, JO KNYGA IR JO KOVA

GRIGOLAITIS, Jonas. *Nacių pragare. Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945*. Vilnius: VŠĮ „Vibrosek“, 2012. 223 p. ISBN 978-9955-862-39-0

Arūnė Liucija Arbušauskaitė
Klaipėdos universitetas

Paklauskime šiandieną savęs – kas yra Jonas Grigolaitis? Ką jis nuveikęs, ką sukūręs? Prisipažinkime – žinome labai menkai arba beveik nieko. Vienas kitas atsakytų – buvo toks žurnalistas, dirbo naujienų agentūroje ELTA, mirė išeivijoje. Kai kas pridėtų – parašė knygą apie konclagerį. Tai beveik ir viskas.

Todėl nepasinaudoti pasitaikiusia proga jį pristatyti, supažindinti su jo kažkada garsia, bet dabar užmiršta knyga, ir nusistebėti, kokią teisinę koliziją šis žmogus buvo sukėlęs – būtų tiesiog nesusipratimas.

Rimčiausia paskata – Vilniuje VŠĮ „Vibrosek“ savo iniciatyva perleido J. Grigolaičio knygą „Nacių pragare. Kalinio Nr. 40627 išgyvenimai nacių koncentracijos stovyklose 1941–1945“. Pirmą kartą ši knyga buvo išleista 1948 m. pabėgėlių stovyklos Dillingene leidykloje „Mūsų kelias“. Lietuvių istoriografijoje knygos apie išgyvenimus nacių konclageriuose nėra populiarius dalykas. Balio Sruogos knyga „Dievų miškas“, Miko Šlažos „Žvėrys žmogaus

pavidalu“, Vladislovo Telksnio „Kamino šešėlyje“, vienas kitas prisiminimų pluoštelis ir, atrodo, viskas. Tad nutylėtos knygos pasirodymas pats savaime yra reikšmingas įvykis. Be to, šiais metais simboliškai galima paminėti ir du autoriaus „jubiliejus“ – 110 gimimo ir 55 mirties metų.

Jonas Endrikis Grigolaitis gimė 1902 m. liepos 30 d. Povilų k., Šilokarčemos apskrityje. Mokėsi Klaipėdoje lietuviškoje gimnazijoje, 1927–1931 m. studijavo Vytauto Didžiojo universitete, baigė teisės mokslus. Buvo kelių vokiškų laikraščių („Ostsee-Beobachter“, „Memeler Beobachter“) redaktorius ir pagrindinių lietuviškų dienraščių „Lietuvos keleivis“ ir „Vakarai“ vyr. redaktorius. Taip pat ELTA korespondentas, vėliau jos atstovas Rytų Prūsijai. Įtakingas ir aktyvus visuomenės veikėjas bei Klaipėdos krašto lietuvių jaunimo organizacijos „Santara“ vadovas (1934).

Nacistinio anšliuso metu 1939 metų kovo 22–25 dienomis Jonas Grigolaitis, kaip ir dauguma aktyvių lietuvininkų bei lietuviybės gynėjų, buvo suimtas, o po trumpo kalinimo prievarta išgabentas iš Klaipėdos krašto. Apie tai pats savo knygos pratarmėje rašo: „*Kalėjimo viršininkas man pranešė, kad aš būsiąs paleistas, o gestapas tuojau pridūrė, jog aš netrukus turiu apleisti Vokietiją. <...>*“ Vežant ištremiamuosius automobiliu, vienas palydovų pasakęs: „*...tamstos esate verti sušaudyti, bet mes, nacionalsocialistai... esame kilnūs ir dovanojame. Bet jei jūs, peckeliai, vėl pamėginsite savo spaudoje teršti Vokietiją, tuomet atskris Goeringas su savo oro laivynu ir visa sumals į miltus*“ (p. 10).

Taip prasidėjo Jono Grigolaičio odisėja, labai panaši kaip ir visų klaipėdiškių optantų: nutrūkę ryšiai su gimtuoju kraštu, apsisprendimas išvykti iš Lietuvos pagal 1941 m. sausio 10 d. Gyventojų mainų sutartį, galiausiai – atvykimas į Vokietiją ir apgyvendinimas repatriantų stovykloje. Joje po kelių savačių buvo pakviestas į gestapą ir sulaukytas. Jam buvo paaiškinta – jis *ne areštuotas, o tik izoliuotas* (p. 12). Jono Grigolaičio pažintis su nacistine represijų sistema prasidėjo nuo lagerio Soldine (lenk. *Działdowo*). Šiame mieste prasidėjus karui buvusiose kareivinėse vokiečiai įkūrė stovyklą-kalėjimą. Jame 1940 m. vasarą buvo atskiras skyrius lietuviams, pabėgusiems iš bolševikų okupuojamos Lietuvos. Jiems buvo leista grįžti į Lietuvą 1941 m. rugpjūčio mėn., visiems, išskyrus Vaclovą Sidzikauską ir Joną Grigolaitį.

Po pusės metų kalėjimo ir gestapo tardymų bei kankinimų, 1941 m. lapkričio mėn. pagaliau „<...> ne areštuotam, o tik izoliuotam“ žurnalistui Jonui Grigolaičiui buvo įteiktas Apsaugojamojo arešto įsakymas (*Schutzhaftbefehl*):

„Didlietuvis redaktorius Jonas Grigolaitis įtariamasis noris verstis priešvokiška propaganda. Reikia manyti, kad jis savo laisvę panaudotų piktam ir tą savo nusistatymą vykdytų. Dėl to nutariau jį areštuoti. Pasirašo Heydrich“¹ (p. 33).

Šis arešto pobūdis – apsaugojamasis – gana neįprastas. Taip atseit „apsaugojama“ nuo nusi Kaltimo, kurį įtariamasis galėtų padaryti. Keistoka „prevencija“. Bet ji sukūrė teisiškumo įspūdį visiems suimtiesiems be reikalo ir be veikos. Dar reikėtų savęs paklausti – kodėl Jonas Grigolaitis šiame arešto įsakyme vadinamas „didlietuviu“, kai visi (ir R. Heydrichas, be abejonės) žinojo jį tokiu nesant. Manychiau, šiuo sarkastišku įvardijimu „didlietuvis“ buvo stengiamasi įkasti žurnalistui, akcentuojant jo buvusią prolietuvišką veiklą. Tačiau, kaip pamatysime vėliau, ši definicija padarė meškos paslaugą J. Grigolaičio likimui po karo. Bet kuriuo atveju, kol autorius dar buvo kalėjime, jam „beliko džiaugtis, kad nepateko į „likviduojamųjų“ skaičių“ (p. 33).

Iki šiol rašęs daugiau apie savo patyrimą, dabar J. Grigolaitis imasi aprašinėti gyvenimą ir sąlygas Oranienburgo (*Zachsenhausen*) koncentracijos stovykloje ir kalėjime. Oranienburgas buvo miestas kiek šiauriau Berlyno, jame buvo visa lagerių bei kalėjimų administravimo ir valdymo sistemos viršūnėlė. Zachsenhausenas yra vienas iš Oranienburgo megapolio devynių rajonų.

Autoriaus analizė prasideda nuo viešo baudimo ir suimtųjų naikinimo tipų, rūšių, taikymo būdų aprašymo. Štai bausmių sistemos ir rūšys: plakimo rykštėmis bausmė „25“ (buvo laikoma beveik privaloma ir oficialia bausme visiems); sušaudymas (laikoma pačia lengviausia bausme); korimas pavieniui ir grupėmis (su privalomu visų suimtųjų ir kalinamųjų dalyvavimu stebint) ir t. t. Visoms šioms ir kitoms nepaminėtoms žmonių kankinimo ir naikinimo formoms buvo sukurta speciali infrastruktūra: plakimo suolai, žudymo kameros ir kt. Apie suimtųjų ir kalinių spardymus, mušimus ir kitokių fizinį smurtą atskirai kalbėti net nereikia – jis buvo visur ir visada. Tokiomis formomis buvo sąmoningai siekiama pagrindinio nacių rezultato – visiškas nužmogėjimas ir nužmoginimas. J. Grigolaitis savo knygoje pateikia vieną įdomią charakteristiką. Pacituosime viską:

„Vienas senas „katoržninkas“ recidyvistas, išbuvęs eilę metų sunkiųjų darbų kalėjime, nusiminęs vieną kartą pareiškė: „Aš norėčiau dar dešimtį metų būti sunkiųjų darbų kalėjime negu čia mėnesį! Čia yra tikras pragaras! Kalėjime turėjau geresnį maistą ir tvarkingą gyvenimą bei ramybę. Jei savo pareigą atlikau, niekas manęs nelietė! O čia nė vieną akimirksnį nesi tikras, kad tavęs neužmuš!“ (p. 69).

¹ Čia minimas aukšto rango nacių pareigūnas *Reinhard Heydrich*, 1942 m. žūsiąsias Prahoje pasikėsinimo į jį metu.

Vertėtų atkreipti dėmesį į dar vieną knygoje „Nacių pragare“ paminėtą žmonių naikinimo būdą – tai masinės žudynės (p. 141 ir toliau), kurios dažniausiai slėpdavosi po „transporto“ įvardijimu. „Sudaryti transportą“ reiškė iš barakų, ligoninių, stovyklų, darbo komandų ir pan. surinkti „perteklinį“ kontingentą ir, apsimetus kilniausiais pažadais (pvz., pervežami į kitą ligoninę, į kitą stovyklą poilsio), išvežti iš stovyklos teritorijos ir nužudyti. Tai buvo labai greita ir efektyvi priemonė, siekiant sureguliuoti lageryje esančių žmonių skaičių. Stovyklos kartotekoje tie suimtieji buvo išrašomi kaip išvykę su transportu. Autoriaus teigimu, masinės žudynės dar buvo vykdomos ir 1945 metų žiemą.

Knygoje labai taupiai, probėgšmais paminėti ir kai kurie kiti klaipėdiškiai: gubernatūros stenografas Molinius (p. 99), kriminalistas Jurkšaitis (p. 99), sergantis Buntinas (p. 105), nusižudęs ūkininkaitis Puodžius (p. 124), Voska, Bruzdeilynas (p. 111), nukankintas žurnalistas Karolis Bonynas (p. 124). Šiek tiek daugiau sužinome apie Martyną Reizgį² (p. 36–81) ir mokytoją Purviną (p. 13–25).

Mokytojas Jonas Purvinas (*Johann Purwins*) buvo gimęs 1916 m. birželio 4 d. Kiškių kaime, įgijęs mokytojo specialybę, dirbo daugelyje Krašto mokyklų, iš kur dažniausiai būdavo pašalinamas dėl lietuviškos veiklos. Buvo Lietuvos optantas. Vokietijoje 1941 m. suimtas kaip įtariamasis „priešvokiška propaganda“ ir žuvo [nužudytas?] Soldau stovykloje. Likimo ironija tokia, kad 1941 m. birželio mėn. Šilutėje gyvenantys J. Purvino tėvai gavo kvietimą atvykti į gestapą, kur jiems buvo įteiktas pranešimas apie sūnaus mirtį ir urna su palaikais. Pranešime buvo nurodyta, kad J. Purvinas miręs dizenterija. Skaudžiausia buvo ta aplinkybė, kad jo tėvai buvo priversti žuvusio sūnaus, aktyvaus kovotojo su Klaipėdos krašto vokietinimu, antkapio užrašą padaryti vokiečių kalba [Recenzentės asmeninis archyvas].

Santykinai antrąją knygos dalimi galima laikyti skyrius, kuriuose aprašomas išorinis stovyklos vaizdas (infrastruktūros elementai, kalinių saugojimo būdai ir režimai, barakai, maudyklos, ligoninės, krematoriumai, įvairios erdvės ir pan.), ryšiai su artimaisiais, aptariamais kasdieniais buities ir rutininiais dalykai: skalbiniai, drabužiai, plaukų auginimas karo reikalams, homoseksualai, žydai, recidyvistai, kalinių tarpusavio santykiai, „sportas“, juodoji rinka ir kita veikla. Meistriška išlavinta ranka piešiami socialiniai koncentracijos lagerių ir kalėjimų tipai: smogikai, kalifaktoriai (p. 35 ir toliau), blokavai, štubovai, vorarbeiteriai ir kiti. Iš paminėtiems dalykams skirtų skyrių geriausiu laikyčiau sk. „Klinkerio plytinėje“ (p. 82–96). Jame Jonas Grigolaitis išsamiai ir vaizdingai nupiešia, kaip vyksta darbo procesas kalinimo sąlygomis, kaip suimtieji paverčiami pačia pigiausia darbo jėga, išbadėjusia, nukankinta, pusgyve.

„Kiekvieną dieną stovykloje likdavo keli paliegėliai ir skusdavo bulves. Bet tai būdavo tokie, kuriuos reikėdavo vesti nuvesti į virtuvės rūšį, kur būdavo skutamos bulvės. Jie stovėdavo vienas į kitą atsirėmę stovyklos aikštėje tol, kol visos komandos išžygiuodavo. Jei komandai trūkdavo suimtujų, pvz., darbo

² Kadangi apie Martyną Reizgį nedaug tėra literatūros, čia pateikiama platesnė ištrauka iš recenzuojamos knygos. „<...> vieną pavakarę Reizgys staiga buvo iššauktas pas raporto viršininką. Blokavas pranešė, raštinėje jam buvo pasakyta, kad Reizgys būsiąs paleistas į namus. Ta žinia ne tik jį, bet ir mane be galo sujaudino. Jis greit susitvarkė ir turėjo nueiti į maudyklą nusimaudyti, nusiskusti ir persirengti. Išėdamas jis man paliko naujas namų darbo kojines. Kitus vilnonius drabužius jam išgraibsė kiti suimtieji. Manydamas, kad vyksta į namus, jis iš džiaugsmo dalijo su noru, ką galėjo. Bet po kelių dienų blokavas sužinojo, kad Reizgys nebuvo paleistas į laisvę, kaip jam buvo pasakyta, bet nuvežtas į Mauthauseno asmens skaldyklas, iš kur gyvam ištrūkti maža vilties. Vėliau sužinojau, kad Reizgio žmonai tuokart buvo pranešta, jog jos vyras grįžtas į namus, ir ji net iki Berlyno buvo atvykusi jo pasitikti. Atrodo, kad vokiečių įstaigos oficialiai paskelbė, kad buvęs Klaipėdos krašto direktorijos pirmininkas nepersekiojamas už jo tarnybinę veiklą, bet iš tikrųjų jie ir nemanė jo paleisti. Dėl to liepė greitai iš stovyklos išvežti ir kitoje stovykloje nužudyti“ (p. 81).

metu išveždavo ką nors į Oranienburgo stovyklą arba kas susižeisdavo, ką užmušdavo ar kas mirė, vorarbeiteriai greit bėgdavo prie paliegių būrelio ir iš ten pasirinkdavo kiek reikalinga. Jei nebūdavo tokių, kurie gali patys nueiti, tai imdavo iš eilės ir juos nunešdavo kiti suimtieji į darbovietę“ (p. 95–96).

Pačia svariausia aptariamos knygos dalimi reikėtų laikyti skyrius, kuriuose aprašomi 1945-ieji metai ir koncentracijos lagerių kalinių evakuacija (p. 172 ir toliau). Antrajam pasauliniam karui einant į pabaigą, naciai suskubo naikinti savo nusikaltimų įrodymus. 1945 m. vasario–balandžio mėn. buvo evakuojamos visos koncentracijos stovyklos. Kadangi trūko transporto, stovyklų kontingentas dažniausiai buvo varomas pėsčiomis. Nežmoniškomis sąlygomis varomi žmonės žūdavo (arba būdavo pribaijami) masiškai, todėl šis žygis vėliau buvo pavadintas **Mirties maršu**. 14 dienų tęsėsi Jono Grigolaičio ir jo likimo draugų kelionė iki Laisvės. Sukrečiantys, pilni dramatismo, balansavimo tarp gyvybės ir mirties kilometrai. Mirties kelias, kuriame išsiplauna ribos tarp aukos ir budelio, tarp draugo ir priešo, tarp žmogaus ir ne-žmogaus.

Sunkus ir susitikimas su Laisve:

„<...> atsidūrėme prie amerikiečių posto, kuris stovėjo ant plento ir sulaukė kiekvieną praeivį. Postas tik pamojo ranka – okey, ir mes atsidūrėme „Amerikoje“ <...> Kur dingo ta baisioji nacių diktatūra, dešimtmetį slėgusi pasaulį ir mus? Ne! Toks išlaisvinimas buvo per daug blaivus. Mes buvome ir likome apsvylę. <...> Buvome visiškai nuo gyvenimo atitrūkę, jau visą eilę metų nebesuėję su laisvais žmonėmis, o dabar reikėjo iš karto patiems apsirūpinti, nieko nesant ir negalint gauti. Mus slėgė mintis, kad esame laisvi, ir nežinojome, ką mums veikti su vėl atgauta laisve“ (p. 218).

Susitikimu su Laisve ir pirmuoju išsiilgtos duonos kąšniu baigiasi autoriaus pasakojimas.

Kaip žinoma, pasibaigus karui visi buvę lagerių ir kalėjimų kaliniai, pabėgėliai, išvežtieji priverčiamiesiems darbams ir kiti civiliai asmenys buvo apgyvendinti specialiose stovyklose. Jonas Grigolaitis su šeima taip pat glaudėsi įvairiose stovyklose. Greitai išitraukė į aktyvią DP stovyklų veiklą, 1949 m. net buvo Hanau lietuvių tremtinių stovyklos vadovu. Be knygos „Nacių pragare“, parašė dar apysakų rinkinį „Novellen am Baltischer Meer“.

Dėl Niurnbergo proceso ir vėlesnių, vadinamųjų mažųjų, procesų įtakos formavosi pokarinės vokiečių teisminės nuostatos: tiems konclagerių kaliniams, kurie kovojo prieš nacionalizmą ir jo ideologiją, buvo skiriamos kompensacijos; tačiau jos nepriklausė tiems, kurie atseit kovojo prieš vokiečius, remdamiesi tautiniais reikalavimais. Tokiomis aplinkybėmis, būdamas aktyvios prigimties ir turėdamas stiprų atsakingumo jausmą, Jonas Grigolaitis pradeda naują kovą. Tai buvo kova už išlikimą, už teisingumą, už tiesą, už kančią.

Buvęs kalins Nr. 40627 kreipiasi į Vokietijos vyriausybę, reikalaudamas išmokėti pagal įstatymus jam priklausančią kacetininko piniginę kompensaciją. Wiesbadeno valdybos prezidentas 1950 m. spalio 26 d. raštu J. Grigolaičio reikalavimą atmeta.

Tuomet teikiamas ieškinys prieš Hesseno žemės vyriausybę, pagrindžiant, kad Jonas Grigolaitis, būdamas žurnalistu, kovojo prieš nacionalsocializmą ideologiniu pagrindu. Šitaip sukuriamas teisinis precedentas, iki tol neturėjęs jokio pavyzdžio.

Teismo pirmoji instancija reikalavimą atmeta.

Teismo antroji instancija reikalavimą atmeta.

Galop 1954 m. Trečiosios instancijos Wiesbadeno teismas pats kreipiasi į Hamburgo universiteto Tautų teisės ir užsienio viešosios teisės tyrimo institutą (*Forschungsstelle für Völkerrecht und*

ausländisches öffentliches Recht der Universität Hamburg), prašydamas pateikti ekspertų nuomonę apie vokiečių ir lietuvių santykius Klaipėdos krašte.

Trumpai tariant, teismo reikalavimai buvo tokie: pateikti mokslinę žinovo nuomonę; pagrįsti, ar ieškovas kovojo prieš Vokietiją tautinių įsitikinimų pagrindu; pagrįsti, ar ieškovas kovojo prieš nacionalsocializmą dėl ideologinio nusistatymo.

Paruošti „žinovo“ nuomonę institutas pavedė dr. Hellmuthui Heckeriui. 1955 m. sausio 18 d. teismui buvo įteikta jo „Ekspertizė apie vokiečių ir lietuvių santykius, ypač Klaipėdos krašto atžvilgiu“ („*Gutachten über die deutsch-litauischen Beziehungen, insbesondere im Hinblick auf das Memelland*“). Pagrindinės šios ekspertizės išvados buvo:

- tautinė kova Klaipėdos krašte nebuvo jokia reakcija prieš nacionalsocializmą, bet buvo grynai tautinė kova tarp Vokietijos ir Lietuvos; Klaipėdos vokiečių moralinis-ideologinis stiprinimas sutapo su nacionalsocializmo teikiama parama;
- santykių pablogėjimas tarp valstybių buvo 1932 m. griežti lietuvių veiksmai prieš Klaipėdos krašto autonomiją;
- neaišku, kokių pagrindų ieškovas [J. Grigolaitis] būtų galėjęs kovoti prieš nacionalsocializmą, jeigu pagrindinės nacionalsocializmo nuostatos³ ir veiksmai visiškai sutapo su Lietuvoje valdančių tautininkų ideologija ir nuostatomis;
- laikraščiai, kuriuose ieškovas dirbo, palaikė proletuvišką kursą Klaipėdos krašte, vadinasi, palaikė tautinės, t. y. lietuviškos, spaudos veiksmus;
- ieškovo 1941 m. pasirinkimą repatrijuoti į Vokietiją reikia laikyti ne jo simpatija Vokietijai, bet bolševizmo baime.⁴

Dr. H. Heckerio ekspertizė ir jos išvados nulėmė trečiosios instancijos teismo nutarimą. Ieškinyss buvo atmestas, ir Jonas Grigolaitis bylą pralaimėjo galutinai. Kai balta nebėra balta, o juoda nebėra juoda, kovoti tampa beprasmiška. Palaužta konclageryje sveikata, atsinaujinusi džiova užbaigė kovą. 1957 m. spalio 18 d. Jonas Grigolaitis mirė Gautingene (sanatorijoje prie Miuncheno). Palaidotas Miuncheno kapinėse.

Šeima po kelerių metų emigravo į JAV. Žmona Lydija Marija mirė 1990 m. Arizonos valstijos Tuskono mieste. Sūnus Arvydas Martynas kaip amerikiečių kareivis tarnavo Japonijoje, mirė 1983 m. karo veteranų ligoninėje Tuskone. Duktė Janina Marija 34 metus dirbo stiuardese stambiausiose *United Airlines* linijose. Gyvena (?) Tuskone.

Recenziją baigsiu paties Jono Grigolaičio žodžiais:

„Savo eilutes rašau tam, kad būsimos kartos galėtų susidaryti vaizdą, kiek žemai nusmuko Europos tautų kultūra, įsigalėjus XX amžiaus diktatūroms. Gal šios eilutės padės apsisaugoti nuo tokių baisių kančių pakartojimo.“

³ Čia turima galvoje šie „smetoniškos“ Lietuvos politinio-ideologinio diskurso elementai: žydų persekiojimas; demokratinių partijų ir idėjų spaudimas; priešų persekiojimas be teisinio pagrindo; nacionalsocializmo puoselėjimas; kova prieš Katalikų bažnyčią, autoritarinės-fašistinės valdymo formos sudarymas.

⁴ Recenzentė remiasi Martyno Gelžinio Klaipėdos krašto politinės istorijos analize knygoje „Mūsų gimtinė Mažoji Lietuva“ (Vilnius, 1996, p. 327–338).